

UOT 37.0

Səriyyə Əkbər qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

UŞAQ EVLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRİN EMOSİONAL-İRADI SFERASININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Сария Акбар гызы Мамедова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТАННЫХ В ДЕТСКИХ ДОМАХ

Sariya Akbar Mammadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
at Baku State University

DEVELOPMENT PROBLEMS OF THE EMOTIONAL-VOLUNTARY SPHERE OF ADOLESCENTS RAISED IN CHILDREN'S HOMES

Xülasə. Məqalədə uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişaf problemləri müəllif tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bunlarla yanaşı, yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqlar, psixoloji müşayiətin mərhələləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla öyrənilmişdir. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin deprivasiya tiplərinin təsnifatı sistemli şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif tərəfindən hazırlanmış proqramda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşmasının səviyyəli sistemi hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *emosional-iradi sfera, psixoloji müşayiət, inkişaf mərhələləri, deprivasiya, meyarlar*

Резюме. В статье автором исследованы проблемы развития эмоционально-волевой сферы подростков, воспитывающихся в детских домах. Помимо этих систематизированы и последовательно изучены основные внутренние недостатки, вызывающие депривацию в эмоционально-волевой сфере личности подростка, этапы психологического сопровождения. В статье систематизирована классификация депривационных типов личности подростков. В разработанной автором программе была разработана уровневая система формирования эмоционально-волевой сферы подростков, воспитывающихся в детском доме.

Ключевые слова: *эмоционально-волевая сфера, психологическое наблюдение, этапы развития, депривация, критерии*

Summary. In the article, the author investigated the problems of development of the emotional-volitional sphere of adolescents brought up in orphanages. In addition to these, the main internal shortcomings that cause deprivation in the emotional-volitional sphere of the personality of a teenager, the stages of psychological support, are systematized and consistently studied. The article systematizes the classification of deprivation personality types of adolescents. In the program developed by the author, a level system was developed for the formation of the emotional-volitional sphere of adolescents brought up in an orphanage.

Key words: *emotional-volitional sphere, psychological support, stages of development, deprivation, criteria*

Emosional-iradi sferada tez-tez baş verən deprivasiya situasiyaları müxtəlif və mürəkkəb ola bilər. M. Ratter yeniyetmə şəxsiyyətinin emo-

sional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqları müəyyən etmişdir:

1. *Uşaq və yeniyetmələrin inkişafı üçün şərtlər.* Eyni məişət şəraitində sosial-psixoloji xarakter hər bir yeniyetmənin şəxsiyyətinə fərqli şəkildə təsir göstərir. Yeniyetmələrin hər birinin öz tələbatı və yaşayış şəraitinə fərdi həssaslığı var. Hər bir yeniyetmə həmin həyati situasiyaya müəyyən şəraitlərdə, müxtəlif yaşlarda və fərqli həyat təcrübələri ilə daxil olmuşdur.

2. *Cinsi fərqlər.* Tibbi aspektdə oğlanlarda qızlara nisbətən beyin zədələnməsinin dörd dəfə çox olması qeydə alınmışdır ki, bu da əqli inkişafda müəyyən iz buraxır.

3. *Morfoloji fərqlər.* Şəxsiyyətin quruluşu fiziki mənin qəbulunda yeniyetmə üçün əhəmiyyətli olan fərqlər qoya və formalaşdırma bilər.

4. *Patosomatik və digər patoloji fərqlər.* Eyni deprivasiyalı amil normal yeniyetməyə somatik qüsuru və ya əqli çətinliyi olan yeniyetmədən fərqli şəkildə təsir göstərir.

V.A. Lazareva yeniyetmə şəxsiyyətinin deprivasiya tiplərinin təsnifatını hazırlamışdır. Bu təsnifata alim kiçik yeniyetməlik və yetkin yeniyetməlik (10-14 yaş) yaş dövrünü daxil etmişdir:

Birinci tip - yüksək sosial hiperaktivliyi olan yeniyetmələrdir. Bu tip daha çox məktəbə-qədər müəssisələrdən və ya ailələrdən uşaq evlərinə yönəldilən yeniyetmələrdə rast gəlinir.

İkinci tip - sosial tərribata meyilli yeniyetmələrdir. Bu tipə tez-tez islah müəssisələrinin və ya internat tipli məktəblərin yeniyetmələrində rast gəlinir.

Üçüncü tip – mütəəssir, məyus tipli yeniyetmələrdir. Bu tipə passiv, qeyri-fəal, kəməğil və apatik tipli yeniyetmələr aid edilir.

Y. Lanqmeyerin tədqiqatlarında bu cür davranış tipi uşaq müəssisələrində tərbiyə olunan kiçik məktəblilərin 25%-də, yeniyetmələrin isə 12%-də daha çox oğlanlarda qeydə alınmışdır. Çox vaxt bu tip psixi inkişafda geridəqalma kimi ifadə edilir. Belə bir vəziyyətdə yeniyetmənin emosional-iradi sferasının və onun bütün şəxsiyyətinin inkişafı həmin amilləri nəzərə alaraq daha da çətinləşir [3].

Dördüncü tip - şəraitə yaxşı uyğunlaşan yeniyetmələrdir. Belə yeniyetmələr daha çox yaxşı uşaqlar əhatəsinə düşürlər, böyüklərin asanlıqla rəğbətini qazanırlar.

Beşinci tip – affektiv və sosial tələbatdan məmnun olan yeniyetmələrdir.

Araşdırmalarımızda uşaq evlərində tərbiyə alan yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasına deprivasiyalı təsir göstərən xarici amilləri nəzərdən keçirdik. Bütün bu hallar kifayət qədər müxtəlifdir, müəyyən tipik situasiyada deprivasiyanı nəinki nəzəri, eləcə də praktik baxımdan müəyyən etmək mümkün deyil. Çox təsirli bir sıra situasiyalar müxtəlif sosial amillərin təsiri altında inkişaf edir, subyektlərin müəyyən münasibətləri nəticəsində yaranır.

Vəziyyətin məkan-zaman xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun digər tərkib komponentləri arasında öz hərəkətləri ilə mövcud vəziyyəti keyfiyyətə yeni situasiyaya çevirməyə qadir olan subyektin xüsusi rolu vardır [1,s.42].

Vəziyyətin müxtəlifliyi sosial laqeydlilik, böyüklərin fərqli mövqeləri, münasibətli situasiyalar, gigiyenaya laqeydlilik, qidalanma, yaşayış şəraitinin mövcudluğu və ya olmaması kimi amillərdən ibarətdir. Bütün bu amilləri təsnif etmək çətinidir, çünki bəzi hallarda şəxsiyyətə bir amil təsir edir, digər vəziyyətlərdə bir neçə amil təsir edə bilər ki, aydın təzahürü və sabitliyi ilə həmin situasiyada heç bir meyar və dəqiq sərhədi yoxdur [2].

Alim Y. Lanqmeyer uşaq müəssisələri şəraitində tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrlə iş təcrübəsində universal adlandırdığı başqa bir növü də müəyyən etmişdir ki, bu tipə müxtəlif təsir gücünə malik olan deprivasiya əlamətləri aiddir.

Psixoloqlar onu da qeyd edirlər ki, uşaqların əksəriyyəti uşaq müəssisəsinin şəraitinə uyğunlaşır və həmin yaşayış mühiti dəyişməzsə onların həyatının emosional tərəfi də sabit şəkildə özünü göstərir. Şəxsiyyətin emosional-iradi sferasının zədələnmə dərəcəsi müxtəlifdir, ətrafdakı böyüklərdən, həmyaşlarından, yaşayış şəraitindən, yeniyetmənin özündən asılı olaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır. Bu faktlar onu göstərir ki, hər bir yeniyetmənin inkişafı fərdi və özünəməxsus şəkildə baş verir. Bizim nəzəri araşdırmamıza əsasən uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferası xüsusi psixoloji inkişaf texnologiyaları tələb edir. O, həm də onun məqsədyönlü formalaşdırılması və saxlanması üçün xüsusi psixoloji şəraitin yaradılmasını tələb edir. Emosional-iradi sferanın inkişafının psixoloji müşayiətinin mahiyyəti onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin

kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsindən ibarətdir [4].

Psixoloji müşayiət təkcə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji aspektini deyil, həm də pedaqoji, tərbiyəvi tərəfi də əhatə edir. Psixoloji müşayiətin *ilkin mərhələsində* bu prosesin bütün iştirakçıları emosional-iradi sferanın korreksiyasını və inkişafının vacibliyini dərk etməlidirlər. Burada emosional-iradi sferaya təsir edən şərtlərin, amillərin başa düşülməsi də aid edilir. Habelə sosial mühitin, cəmiyyətin tələblərini şəxsiyyətin emosional-iradi sferasının inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq lazımdır. Hər bir müşayiətçi, yeniyetmənin özü, pedaqoji işçi emosional-iradi sferanın müəyyən inkişaf səviyyəsində yeniyetmənin tələbatlarını dərk etməlidir.

Uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişafı üçün psixoloji müşayiətin *ikinci mərhələsində* yeniyetmənin emosional-iradi sferanın inkişafı üçün motivasiya və psixoloji hazırlığını yaratmaq vacibdir. Yeniyetmələr və müəllimlər belə müşayiətin istiqamətini başa düşməlidirlər.

Üçüncü mərhələdə uşaq müəssisəsində yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişaf səviyyəsini bilmək vacibdir. Bunun üçün ölçümləli olan emosional-iradi sferanın deprivasiyasının meyarlarını bilmək lazımdır.

Proqramımızda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşması üçün üç səviyyəli sistemdən istifadə edirik.

1. *Aşağı səviyyə* – öyrəniləcək prosesin gələcək inkişafının və korreksiyasının zəruriliyini göstərir.

2. *Adekvat səviyyə* – emosional-iradi sferanın inkişaf tempini göstərir.

3. *Optimal səviyyə* – ideal və ya nəyə isə cəhd göstərməni ifadə edir. Bunlarla yanaşı elə meyarları ayırmaq lazımdır ki, onlar deprivasiyanı göstərsin və gələcəkdə hansı işin aparılması müəyyən edilsin.

Gələcəkdə müşayiətimizin müsbət və ya mənfi nəticəsini görmək üçün bu göstəricilər kəmiyyət məlumatlarında olmalıdır. Belə meyarlar öyrənilən kateqoriyadan olan bir yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafının profilini tərtib etməyə imkan verir. Psixoloji müşayiəti təşkil edərkən yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafında iştirak edən bütün xüsu-

siyyətlərin inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir yeniyetmə üçün bu dəst unikal və fərqli ola bilər.

Empirik tədqiqatımız yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının əsas xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa və uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının meyarlarını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bu meyarlara aiddir: emosional qeyri-sabitlik, hisslərə həssaslıq, zəif nəzarət, gərginlik, aşağı iradi fəallıq, yüksək aqressivlik.

Həmin meyarlara görə, uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin şəxsiyyət profili aşağı oldu ki, bu da şəxsiyyətin emosional-iradi sferasında destruktiv kənara çıxmalardan xəbər verir. Tərəfimizdən uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmənin şəxsiyyətinin inkişafı üçün psixoloji müşayiət proqramı hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Proqram diaqnostika zamanı tərəfimizdən müəyyən edilmiş, yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişafına mənfi təsir göstərən deprivasiya meyarlarının aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələrinə əsasən proqramın öz effektivliyini göstərdiyini ümumiləşdirmək olar. Şəxsiyyətin profili adekvat səviyyəyə çatmışdır. Uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasının inkişafı üçün psixoloji müşayiət proqramının tətbiqi yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafının böyük psixoloji və pedaqoji imkanlara malik olduğunu göstərməyə imkan verdi. Uşaq müəssisələrində öyrənilən prosesə psixoloji müşayiəti təşkil edilərkən bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müəllif tərəfindən hazırlanmış proqramda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşmasının səviyyəli sistemi hazırlanmışdır. Psixoloji müşayiət təkcə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji aspektini deyil, həm də pedaqoji, tərbiyəvi tərəfi də əhatə edir. Yeniyetmələrə psixoloji müşayiətin olmasının zəruriliyi özünü göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqlar, psixoloji müşayiətin mərhələləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Волкова, Л.А. Криминальная ситуация в детерминации преступного поведения несовершеннолетних /Л.А. Волкова // Российский психологический журнал. – 2011 – том 8. – №2. – С. 42 – 45.
2. Родионова, В.И. О социальной работе с неблагополучными семьями / В.И. Родионова, О.В. Юдина, Д.Б. Бохаев // Социально-экономические и политические процессы в современном обществе: международный сборник научных трудов. – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2016. – С. 150 –152.5.
4. Швачкина, Л.А. Опыт социальной работы с неблагополучными семьями и детьми «группы риска» на примере города Каменск-Шахтинский Ростовской области / Л.А. Швачкина // Современная наука: теоретический и практический взгляд: сборник статей международной научно-практической конференции. –2015. – С. 237 – 241.
5. Швачкина, Л.А. Социальная работа с трудными подростками: обзор отечественного и зарубежного опыта / Л.А. Швачкина // Исследование различных направлений развития психологии и педагогики: сборник статей международной научно-практической конференции. –2015.- 155.

E-mail: *seris.isazade@gmail.com*

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*

psix.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.